

Гуменюк Т.І.
Сучасні лінгвістичні теорії в термінознавстві

*Гуменюк Тамара Іванівна, аспірантка
Національний університет „Києво-Могилянська академія”, м. Київ, Україна*

Анотація. У статті розглянуто основні сучасні підходи до термінології, їхні переваги порівняно із загальною термінологічною теорією та обмеження, які може накладати вибраний метод дослідження.

Ключові слова: загальна термінологічна теорія, комунікативна теорія термінознавства, соціокогнітивне термінознавство, фреймове термінознавство

Після детального опрацювання матеріалу будь-якої мови постає питання про далішні шляхи розвитку мовознавства. А нові знання часто криються не стільки за новими шарами матеріалу, скільки за новими підходами. Тому оновлення методологічної складової ніколи не втрачає своєї наукової **актуальності**. Суперечки про зміну методологічної основи дослідження термінології в мовознавстві точаться в ще з 90-х років ХХ століття. На противагу традиційним суто лінгвістичним підходам прийшли міждисциплінарні теорії: комунікативна, соціокогнітивна, фреймова. **Метою** пропонованої статті є огляд згаданих нових теорій і можливостей, які вони відкривають для лінгвістики.

Результати і їх обговорення. Як зауважує П. Фабер, терміни – це лінгвістичні одиниці, які передають концептуальне значення в рамках спеціального тексту [8, с. 109]. Тобто для самої природи терміна процес передачі значення так само важливий, як і концепт, який він позначає. Тому лінгвістичний підхід до терміна повинен враховувати його лексикоцентричність, бути базованим на вжитку і сфокусованим на значенні та концептуальній репрезентації.

Термінологічні теорії можна поділити на два типи: прескриптивні та дескриптивні. Загальна термінологічна теорія, хронологічно перша в цій царині, є прескриптивною. Теорії, які виникли як реакція на загальну термінологічну теорію, є дескриптивними. Вони дедалі частіше інкорпоруєть елементи когнітивної лінгвістики, оскільки зосереджені на соціальних, комунікативних і когнітивних аспектах термінології. Вони досліджують терміни в узусі та їхню поведінку в тексті. Але перш ніж перейти до їхнього розгляду, варто з'ясувати, що лежить в основі загальної термінологічної теорії.

Міжмовний термінологічний словник Е. Вюстера фактично породив загальну термінологічну теорію. У ньому було викладено початкові принципи збору й опису термінологічного матеріалу з погляду стандартизації наукової мови. Багато років загальна термінологічна теорія пропонувала єдиний набір принципів збору матеріалу та вузький погляд на семантику термінологічних одиниць. Не враховувала вона і структурних та прагматичних особливостей фахової мови. Загальна термінологічна теорія зосереджувалась на спеціальних знаннях концептах для опису та організації термінологічної інформації. У цих рамках концепт розглядали окремо від його лінгвістичного позначення – терміна. Під концептом розуміли абстрактну когнітивну сутність, яка стосувалась до об'єктів реального світу, а терміни були просто його лінгвістичною оболонкою [8, с. 111].

Е. Вюстер був переконаний, що завдання термінознавства – створювати і стандартизувати назви концептів. До уваги брався переважно синхронічний зріз. Е. Вюстер ставив перед собою кілька основних завдань: 1) усунути неоднозначності з технічних мов за допомогою стандартизації термінології, щоб зробити фахові мови ефективним засобом комунікації; 2) переконати усіх носіїв фахової мови у перевагах стандартизованої термінології; 3) закріпити термінознавство як дисципліну для практичних цілей і надати їй статус окремої науки [1].

На початку 1990-х як реакція на гегемонію загальної термінологічної теорії виникають соціальна та комунікативна теорії термінознавства [див. 8, с. 113]. Свій опис вони базують на тому, як власне вживають терміни в комунікативному контексті. Ці теорії описують термінологічні одиниці в дискурсі й аналізують соціологічні та дискурсивні умови, що спричиняють появу різних типів текстів.

Початки соціотермінознавства пов'язують з французькими дослідниками Л. Реєм і А. Гільбером. У 80-х рр. ХХ ст. Ж.-К. Буланже ввів у науковий обіг термін „соціотермінознавство” [5]. Ф. Годін аналізує праці Е. Вюстера, Д. Лотте, радянську, французьку та бельгійську школи термінознавства, діяльність міжнародної організації INFOTERM і вказує на доцільність вивчення соціального боку терміна. На його думку, соціотермінологія повинна вивчати проблеми походження термінів, їх сприйняття та введення у практику повсякденного вжитку, досліджувати мовлення фахівців у кожній галузі. Ф. Годін у своїх перших працях акцентує увагу на мовній практиці, а не на мові стандартів та експертів. Адже важливо враховувати крім наукового й культурний контекст. Не можна відмежовувати теоретичну термінологію від прагматики, соціальних практик та дискурсів [див. 3, с. 307].

Соціотермінознавство застосовує соціолінгвістичні принципи до теорії термінології й розглядає термінологічні варіації на фоні різних контекстів вжитку. Параметри варіації базуються на соціальному та етнічному критерії, у яких комунікація між фахівцями може продукувати різні терміни для одних і тих же концептів або декілька концептів для одного терміна. Згідно з соціотермінознавством стандартизація – це химера, оскільки мова постійно змінюється. Полісемія і синонімія неunikно присутні в термінології та фахових текстах [8, с. 113-114]. Використання одного терміна замість іншого може відображати знання, соціальний і фаховий статус групи, і навіть виявляти рівень стосунків співрозмовників. Термінологічна варіація також вказує на те, що система концепту та його дефініція не статичні. Загалом соціотермінознавство

відкрило шлях для інших дескриптивних теорій термінології, які також враховують соціальний і комунікативний фактори, та спосіб вжитку терміна у фаховому дискурсі.

Підтвердженням поширення соціотермінознавства в сучасній науці є той факт, що в 2007 році Міжнародна організація стандартизації розробила „Практичний посібник із соціотермінознавства” [7], в якому закладено основні принципи й методи цієї наукової дисципліни для створення фахових словників.

Комунікативна теорія термінознавства розглядає одиниці фахових мов з погляду соціальної, лінгвістичної та когнітивної перспективи. На думку Т. Кабре, фахові знання є мультимірними і містять когнітивний, лінгвістичний і соціокомунікативний компоненти. З погляду такої перспективи терміни поводяться як і лексеми загальної мови. Їхня специфіка виявляється в низці когнітивних, синтаксичних і прагматичних обмежень, які дають підстави відносити їх до спеціалізованого домену. Таким чином комунікативна термінологія розглядає термінологічні одиниці як „набір умов”, отриманих з певної сфери знань, концептуальної структури, значення, лексичної та синтаксичної структури, валентності, комунікативного контексту фахового дискурсу. Т. Кабре розробляє „теорію дверей”, яка пропонує можливі шляхи аналізу та розуміння термінологічних одиниць. Вона порівнює термінологічну одиницю з багатогранником, тривимірною фігурою з різною кількістю граней. Термінологічна одиниця також може мати три виміри: когнітивний, лінгвістичний і комунікативний [6, с.184-198]. Кожен із них – це окремі „двері”, через які дослідник вступає до термінології. Вибір одних „дверей” не означає автоматичне відкидання двох інших перспектив, вони завжди залишаються фоном. На думку Т. Кабре, хоч комунікативна теорія термінології розглядає одиниці через „лінгвістичні двері”, але завжди враховує загальний контекст фахової комунікації.

Проте комунікативна теорія термінології має і свої недоліки. Не зважаючи на чіткий опис природи термінологічних одиниць зі згадкою про синтаксичну структуру та валентність терміна, комунікативна теорія уникає вибору окремої спеціальної лінгвістичної моделі. Вона торкається різних лінгвістичних моделей, не акцентуючи увагу на якійсь одній. Погляди на концептуальну семантику також потребують уточнення. Узагальнено комунікативна теорія виводить семантику з концептуальної репрезентації. Поки що без відповіді залишаються питання як така репрезентація виникає, як вона виглядає і які може мати обмеження. Хоча терміни описуються як знання вузли зі спеціальним значенням у структурі, сама структура дослідниками не описана [8, с. 115].

Когнітивістські термінологічні теорії, маючи точки дотику з комунікативною теорією, все ж відрізняються від неї. Такі теорії не випадково виникають на ґрунті перекладу. Попри зосередженні на термінові в тексті й дискурсі, вони роблять спроби перенести деякі засади когнітивної лінгвістики та психології на категорії структури і концептуального опису. Такими є соціокогнітивне та фреймове термінознавство.

Елементи когнітивної семантики (зокрема прототипна структура, метафора) почали впливати на тер-

мінологічну теорію з приходом соціокогнітивного термінознавства, започаткованого Р. Теммерман. Соціокогнітивне термінознавство вивчає когнітивний потенціал термінології у фахових мовах і термінологічну варіативність у зв'язку з вербальним, ситуативним і когнітивним контекстом у дискурсі й у широкому спектрі комунікативних середовищ [8, с. 116].

Р. Теммерман критикує загальну термінологічну теорію і висуває натомість кілька основних постулатів соціокогнітивного термінознавства. 1. Мову не можна відділяти від концептів, оскільки вона відіграє важливу роль в утворенні і наповненні категорій. 2. Багато категорій мають розмиті межі, що не можуть бути чітко означені. 3. Оптимальна структура і тип дефініції не можуть бути зведені лише до одного типу чи способу, а їхня необмеженість залежить від визначеності концепту. 4. Полісемія та синонімія виникають досить часто у фахових мовах, тому мають піддаватися термінологічному аналізу. 5. Категорії, концепти й терміни розвиваються в часі, тому повинні вивчатися у діхронічному вимірі. Когнітивні моделі відіграють важливу роль у розвитку нових ідей. Соціокогнітивні категорії досліджують як такі, що мають прототипну структуру, а концептуальна репрезентація приймає форму когнітивної моделі [10, с. 4-15, 133-138]. Соціокогнітивна теорія фактично першою взяла до уваги історичний і діхронічний вимір термінів. Р. Теммерман аналізує три концепти з біології і виявляє, що тільки один з них можна адекватно описати методами загальної термінологічної теорії. Спосіб опису концепту може варіюватися залежно від кількості параметрів, типу категорії, знанневих рівнів відправника і адресата, профілю користувача термінологічної бази тощо. Категорійна структура є прототипною і репрезентація зв'язків між концептами у цих рамках має форму ідеалізованих когнітивних моделей. Ці моделі категоризації базовані на теорії прототипів Е. Рош, яка використовує ступені типовості як конфігураційну схему, модель для концептуальних категорій без врахування їхньої внутрішньої структури, типів інформації чи мережі. Однак внутрішня структура концептуальних категорій також важлива, оскільки без неї ми значно обмежуємо будь-яке міждоменне відображення [див. 10, с. 43].

Згідно з теорією прототипів концептуальна карта має форму набору концентричних кілець з концептами, розташованими на різних дистанціях від прототипного центру. Проте ні прототипи, ні ідеалізовані когнітивні моделі не відводять місця для синтагматичної інформації. Вони також не відповідають на питання, як саме визначити відповідний прототипний центр чи реальне схематичне значення через концепт. Значним недоліком є відсутність обмежень цієї теорії та інтуїтивність визначення прототипних категорій та ідеалізованих когнітивних моделей.

Фреймове термінознавство – це ще одне нове відгалуження когнітивного підходу, яке має багато спільних засад з когнітивною теорією та соціокогнітивним термінознавством. Наприклад, згідно з фреймовим термінознавством, шукати різницю між термінами і словами – непродуктивно, а найкращий спосіб досліджувати спеціальні знання одиниці – вивчати їхню поведінку в тексті [8, с. 120]. Оскільки основна

функція фахових текстів – передача знань, такі тексти тяжіють до шаблону, щоб сприяти розумінню. Для них характерна часта повторюваність термінів, словосполучень, речень і навіть цілих абзаців. Наукові та технічні тексти зазвичай насичені термінологією через обсяг спеціальних мовних одиниць, вони впізнавані і через синтаксичні конструкції.

Спеціальні мовні одиниці у більшості випадків представлені складеними номінальними формами, які використовуються у науковій чи технічній галузі, і мають тут спеціальне значення і синтаксичну валентність. Такі іменникові сполучення природно мають конфігурації, що змінюються від мови до мови. Висока концентрація спеціальних одиниць у фахових текстах вказує на активацію певного сектору доменно-специфічних знань. Як наслідок, розуміння термінологічно насичених текстів вимагає знання домену, концептів, які він містить, та зв'язків між ними в межах цього домену. Дослідження вказаних елементів і є метою фреймового термінознавства. Фреймове термінознавство використовує теорію фрейма Ч. Філлмора, щоб структурувати спеціальні домени і створити незалежну від мови репрезентацію. Така конфігурація є концептуальним значенням, що наче прошарок пролягає під кожною мовою, і забезпечує здобуття спеціальних знань [див. 8, с. 121-123].

Питання домену є проблематичним що у термінознавстві, що у мовознавстві. Структура категорій спеціальних концептів завжди була і є ключовою проблемою термінознавства, оскільки загальна термінологічна теорія вибрала радше ономасіологічну ніж семасіологічну організацію термінологічних одиниць. Однак у типі концептуальної репрезентації, запропонованої загальною термінологічною теорією, немає спроб пояснити адекватність цієї репрезентації з психологічної перспективи.

Д. Гіртс виокремлює три основні типи формальної репрезентації концептуальних доменів: 1) модель радіальних наборів Дж. Лакоффа, 2) схематична мережа Р. Лангакера, 3) модель набору перекриттів Д. Гіртс. Попри наявність поверхових розбіжностей, він доводить що всі три моделі є всього лиш варіантами позначень, бо кожна з них звертається до метафори і метонімії, ієрархічних семантичних зв'язків, відмінності між інтуїтивним і аналітичним визначенням полісемії. Проблема може полягати в самому аналізі, оскільки жоден формат репрезентації не передбачає місця для синтагматичних даних. Також питання про визначення релевантного прототипного центру і психологічного підґрунтя схематичного значення концепту залишаються без відповіді [див. 8, с. 124].

„Фрейми – це типи когнітивних структурувальних засобів, базовані на досвіді, що забезпечує фонові знання і мотивацію для існування слів у мові й спосіб вжитку цих слів у дискурсі” [8, с. 123]. Фрейми роблять експліцитною потенційну семантику і синтаксичну поведінку спеціальних мовних одиниць. Це передбачає опис концептуальних зв'язків і комбінованого потенціалу термінів. Фреймова семантика стверджує, що щоб зрозуміти значення слів у мові, потрібно спочатку дослідити семантичні фрейми або концептуальні структури, що залягають у вжитку слів. Те ж саме стосується і термінів.

В. Іващенко так формулює основне завдання фреймового термінознавства: „В аспекті досліджень фреймового термінознавства – спеціальне поняття (терміно-поняття), яке вивчають у форматі динамічного (процес-орієнтованого) фрейму як моделі (шаблону, стереотипу, схеми) репрезентації окресленого спеціальною предметною сферою (галуззю знання) фрагмента інформації, що її акумулює в собі таке поняття” [4, с. 51].

Методологія цього підходу допомагає простежити виникнення концептуальної системи з домену за допомогою підходів згори-вниз і знизу-вгору. Підхід знизу-вгору ґрунтується на виокремленні інформації, пов'язаної з певним доменом, з багатомовного текстового корпусу. Підхід згори-вниз використовує інформацію отриману зі словників, інших релевантних матеріалів, доповнених консультацією експертів з галузі [8, с. 128-129].

Паралельно дослідники визначають межі концептуального фону знання-сво-доменої події. Найбільш загальні і базові категорії домену утворюють прототипно-доменну подію. Це забезпечує шаблон, застосовний для всіх рівнів структурування інформації. Таким чином отримана структура примножує здобуті знання, оскільки і внутрішня, і зовнішня інформація термінологічних одиниць когерентна [8, с. 131-133]. Одним з вихідних положень фреймового підходу є те, що опис спеціальних доменів ґрунтується на подіях, що в них відбуваються, і може бути відповідно представлений. Тому кожна знання-сфера має власний подієвий шаблон. Загальні категорії утворюють доменну подію, що забезпечує каркас для організації інших спеціальних концептів. Спеціальні концепти в межах кожної категорії утворюють мережу, де вони сполучаються вертикальними (ієрархічними) та горизонтальними (неієрархічними) зв'язками.

Відповідно кожен субдомен події має в основі шаблон з прототипним набором концептуальних зв'язків. Це переносить центр ваги на термінологічну дефініцію, під якою розуміють мінізнанняві репрезентації фреймів. Такі дефініції ґрунтуються на даних, отриманих після корпусного аналізу, що є основним джерелом парадигматичної та синтагматичної інформації про термін. Слід зазначити, що усі без винятку новітні лінгвістичні теорії значною мірою покладаються на корпус як на основний інструмент у дослідженні. Таким інструментом з певними застереженнями може бути й інтернет [9]. Корпус дає змогу опрацювати величезні масиви даних і швидко отримувати результати за вибраними параметрами.

Висновок. Отже, основними сучасними альтернативами традиційній термінологічній теорії, що преважує в лінгвоукраїністиці, є комунікативна теорія, соціокогнітивне термінознавство та фреймове термінознавство. Попри внутрішні відмінності ці теорії мають багато спільного: вони всі є описативними, враховують не тільки лінгвістичні, але й соціальні та когнітивні фактори, вказують на тісний зв'язок форми і змісту, намагаються створити модель структури не тільки лексеми, але й знання, яке вона репрезентує. Хоча кожен із підходів має свої обмеження, їхнє комплексне застосування може дати великий евристичний поштовх для сучасного мовознавства.

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Вюстер Е. Международная стандартизация языка в технике / Е. Вюстер. – Ленинград: Стандартиз, 1935. – 301 с.
Vyuster E. Mezhdunarodnaya standartizatsiya yazyka v tekhnike [International standardization of technical language] / E. Vyuster. – Leningrad: Standarthiz, 1935. – 301 s.
2. Івашченко В.Л. Історіографія термінознавства: метамова і структурні підрозділи / В.Л. Івашченко // Термінологічний вісник: Збірник наукових праць. – К.: Інститут української мови НАНУ, 2013. – Вип. 2 (1). – С. 5–21.
Ivashchenko V.L. Istoriohrofiya terminoznavstva: metamova i strukturni pidrozdi [Historiography of terminology: metalanguage and structural units] / V.L. Ivashchenko // Terminologichnyy visnyk: Zbirnyk naukovykh prats'. – K.: Instytut ukrayins'koyi movy NANU, 2013. – Vyp. 2 (1). – S. 5–21.
3. Івашченко В.Л. Соціологічний і соціокогнітивний напрями досліджень у сучасному зарубіжному термінознавстві / Івашченко В.Л. // Жуття у слові: Зб. наук. праць на пошану акад. В.М. Русанівського (1931–2007). – К., 2011. – С. 304–316.
Ivashchenko V.L. Sotsiologichnyy i sotsiokognitivnyy napryamy doslidzhen' u suchasnomu zarubizhnomu terminoznavstvi [Sociological and sociocognitive research directions in modern foreign terminology] / V.L. Ivashchenko // Zhuttya u slovi: Zb. nauk. prats' na poshanu akad. V. M. Rusanivs'koho (1931–2007). – K., 2011. – S. 304–316.
4. Івашченко В.Л. Фреймове і комунікативне термінознавство в зарубіжній лінгвістиці / В.Л. Івашченко // Мовознавство. – №1. – 2013. – С. 51–58.
Ivashchenko V.L. Freymove i komunikatyvne terminoznavstvo v zarubizhnyi linhvistytsi [Framing and communicative terminology in foreign linguistics] / V.L. Ivashchenko // Movoznavstvo. – №1. – 2013. – S. 51–58.
5. Boulanger J.-C. Une lecture socio-culturelle de la terminologie / J.-C. Boulanger // Cahiers de linguistique sociale. – 1981. – N 8. – P. 13–30.
6. Cabré Castellví M.T. Theories of terminology: their description, prescription and explanation / M.T. Cabré Castellví // Terminology. – 2003. – № 9(2). – S. 163–199.
7. ISO/TR 22134:2007 – Practical guidelines for socioterminology. – 17 s.
8. Faber P. The Cognitive Shift in Terminology and Specialized Translation / P. Faber // MonTI: Monografias de Traducción e Interpretación. – No 1. – 2009. – S. 107–134.
9. Smarr J. GoogleLing: The Web as a Linguistic Corpus / J. Smarr, T. Grow. – [Online] <http://web.stanford.edu/class/cs276a/projects/reports/jsmarr-grow.pdf>. – S. 1–7.
10. Temmerman R. Towards New Ways of Terminology Description / R. Temmerman. – Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 2000. – 259 s.

Gumeniuk T. Modern Linguistic Theories in Terminology

The article reviews the main modern approaches to terminology, their advantages in comparison with the General Terminology Theory and restrictions of selected research method.

Keywords: *General Terminology Theory (GTT), Communicative Theory of Terminology (CTT), Sociocognitive Terminology, Frame-based Terminology*

Гуменюк Т. Современные лингвистические теории в терминоведении

Статья рассматривает главные современные подходы к терминологии, их преимущества по сравнению с общей терминологической теорией и ограничения, которые может налагать выбранный метод исследования.

Ключевые слова: *общая терминологическая теория, коммуникативная теория терминоведения, социокогнитивное терминоведение, фреймовое терминоведение*